

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VIII Dizi-Sayı: 33^b

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E HATIRAT
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
BİLDİRİLER KİTABI

II. CİLT

Hatıratın Işığında
Şehir, Mekân ve Kurgu

Editör
Musa GÜMÜŞ

ANKARA, 2022

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Ruslara Esir Düşen Türk Askerlerin Kaleminden “Esaret”

Eminalp Malkoç*

Giriş

I. Dünya Savaşı, 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar dünya uluslarının yaşamış olduğu en yoğun, yaygın, yıkıcı ve önemli/belirleyici çatışma süreciydi. Savaş arkasında sosyo-ekonomik yıkım ve insan kayıplarının yanında esirler meselesi gibi birçok sorunu bırakmıştı. Nitekim Osmanlı Devleti'nin savaşta esir alınan asker sayısının 200.000 civarında olduğu değerlendirilmekle birlikte bunları sayısal açıdan sırasıyla İngiltere, Rusya, Fransa, Romanya ve İtalya'ya vermişti¹.

Ruslara esir düşen Türk askerlerin sayısı 60.000-65.000 civarındaydı². Esir olarak Hazar denizinden Sibiryaya kadar uzanan geniş bir alana, Samara, Simbir, Kazan, Ufa, Nijniy-Novgorod, Oka, Kostroma, Vyatka, Vologda, Krasnoyarsk, Novinikulusuriski, Vladivostok gibi birbirinden uzak şehirlere gönderilmişlerdi³. 1918'de başlatılan geri döndürme

* Doç. Dr. İTÜ, malkocem@itu.edu.tr

¹ J. M. Roberts, *Yirminci Yüzyıl Tarihi*, Dost Kitabevi, Ankara 2003, s. 227, 246.

² Cemalettin Taşkiran, *Ana Ben Ölmedim, I. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001, s. 57-63.

³ Cemil Kutlu, “I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı: 43., 2010, s. 320. Yusuf Akçura, toplam esir sayısını 40.000-60.000 olarak göstermişti. *Rusya'daki Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu*, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti-Orhaniye Matbaası, Dersaadet 1335, s. 91.

⁴ Taşkiran, s. 310. Rusya'daki esir kampları için bkz: Cemil Kutlu, *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1997, s. 70-96; Mahmut Akkor, *I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006, s. 137-165. Ruslar, 100.000 kişinin üstünde sivil esir almışlardı.

çalışmaları kapsamında 1921 baharına kadar yaklaşık 20.000 Türk askeri (er:19.715; subay:637) geri getirilebilmişti. Rusya'ya esir düşen asker sayısı ile geri dönenler arasındaki ürkütücü fark esirlerin yaşadıkları hakkında bir fikir vermesi bakımından önemlidir. Buradaki Türk esirlerini yurda döndürme çabaları Cumhuriyet'in ilk yıllarında sürdürülmüşse de⁵ azımsanmayacak bir kısmı Rusya'da kalmıştı⁶. Esirlerden evlenip orada kalanlar kadar⁷ sonra eşleriyle birlikte Türkiye'ye dönenler de olmuştu⁸.

Rusya'daki esir Türk askerlerinin bir kısmı yaşadıklarını günlük ya da anı olarak kaleme almışlardır. Yaşadıklarını kayda geçiren ve içlerinde azımsanmayacak kadar ihtiyat zabiti bulunan Türk askerleri, anılarında genellikle detaylı bir şekilde esaret sürecini aktarmışlardır. Bu anılar, Türk esirlerin doğrudan yaşamlarını, düşüncelerini ve duygularını kendi bakış açılarıyla ortaya koyması ve onların yaşadıklarına anlam kazandırılması açısından değerlidir. Üstelik akademik çalışmalarını destekleyecek verilere ulaşılmasını da sağlamaktadırlar. Bu çalışmada Rusya'daki Türk esirlerin anılarına dayanılarak onların yaşadıklarının karşılaştırmalı olarak ele alınması; gerek ortak gerek farklı ve spesifik yönleriyle bir çerçeve içinde değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Esirler ve Kamplara Uzanan Süreç

Hasan Basri Efendi, donanma koruması olmaksızın Kafkas Cephesi için esya ve askeri erzak taşıyan Midhatpaşa gemisinin kâtibiydi. Gemisinin Karadeniz Ereğlisi açıklarında Rus donanması tarafından 6 Kasım

Bingür Sönmez-Reyhan Yıldız, *Ateşe Dönen Dünya: Sarıkamış*, İkarus Yayınları, İstanbul 2007, s. 193. Savaş çıkınca Rusya'da çalışan ve anavatana dönemeyen veya dönmek istemeyen Türkler, Ruslar tarafından enterne edildiler. Kutlu, "I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirleri", s. 324-325; Akkor, s. 124. Onyedisinde çalışmak için Gomet'e giden Mustafa esir edilmiş; 40 yıl Sibiry'a'da kampta kalmış, 1958'deki esir değişim anlaşmasıyla dönebilmişti. "Rizeli Fırınca Sibiry'a'da 40 Yıl Kamp Hayatı Yaşamıştı", *Milliyet*, 29 Ocak 1968, s. 3.

⁵ Kutlu, s. 421-422.

⁶ Bkz: Serkan Tuna-Eminalp Malkoç, "The Problem of Turkish Captives in Russia from Moscow Treaty to the First Years of the Turkish Renovation", *International Journal of Turcologia*, Cilt:4., Sayı: 7., 2009, s. 77-92; Nuri Köstüklü, "I. Dünya Savaşında Rusya'nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXVIII, Sayı: 83., 2012, s. 1-16.

⁷ Taşkiran, s. 311.

⁸ Metin Tekin, *Birinci Dünya Savaşı Anıları, Sarıkamış'tan Sibiry'a'ya*, Timaş Yayınları, İstanbul 2006, s. 42-43. Sürmeneli Reşit, savaşta esir düşmüş ve kayıp olarak listelenmişti. 1917'de İhtilal sonrasında Rusya'da kalmış, evlenmişti. 1947'de Moskova Elçiliği'ne başvurduğunda Dağardı Köyü'nün kayıtlarında ismine rastlanmadığından yurda dönememişti. Farklı girişimler de sonuç vermemişti. Pulur'un yazısına göre yurda dönüşü için 1900 lira lazımdı. Yeğeni de bu meblağı sağlamak için Eski Muharripler Derneği'ne başvurmuştu. Hasan Pulur, "Olaylar ve İnsanlar-Bir Savaş Esiri Vatana Dönecek", *Milliyet*, 1 Eylül 1969, s. 7.

⁹ Taşkiran, s. 323.

1914'te batırılmasıyla esir düşmüş bir sivildi¹⁰. Onunla aynı dönemde esir düşen Vehbi Bey (Özkan) ise anılarında ihtiyat zabiti olarak yer aldığı Kafkas Cephesi'nde 22 Aralık 1914 tarihli saldırıya hazırlandıklarını, saldırı başladıktan sonra ise savaşın hız ve karmaşası içinde biraz da ne olduğunu anlamadan esaretle yüzleşmek zorunda kaldığını anlatmaktadır¹¹. Ziya (Yergök) Bey örneğinde olduğu gibi Sarıkamış felaketini yaşamış subaylardan bir kısmı yaralı iken ve savaşın kaosu içinde Türk birliklerine ulaşmaya çalışırken Ruslarca esir alınmışlardı¹². Mülazım Ahmet Efendi (Göze), 1915 Aralık sonunda Hasankale ilerisinde Kozican tepesinde yoğun topçu ateşinin ardından çarpışmalar sırasında kaputu buzlara yapıştığından çaresizce esaretle yüzleşmişti¹³. Sol ayağını inciten ve yürümekte zorlanan ihtiyat zabiti M. Fuad (Tokad), Gez'de dinlendikten sonra Yarımca'ya gitmeye çalışırken 16 Şubat 1916'da Kazak süvariler tarafından esir alınmıştı¹⁴. Faik Bey (Tonguç) ise 1916 Temmuz'unda Bandola köyü civarında Ruslarla çarpışmalar sırasında çaresiz kalarak teslim olurken¹⁵ Halil Bey (Ataman), 8 Ağustos 1916'da Karasu yakınlarında devriye gezerken Kazak süvarilerinin baskısıyla esir düşmüştü¹⁶.

¹⁰ Esir kampına uzanan rotayı Akmescit, Katerinoslav, Penza, Samara, Oktyabrskiy, Ufa, Çelyabinsk, Kurgan, Tomsk, Dauria olarak aktarmıştı. Ekim 1915'te bu çizgi Kesita üzerinden Vrahni Odinsk, Berezovka ile Park'a ve sonra tekrar Berezovka'ya uzanacaktı. Hasan Basri Efendi, *Bir Gemi Kâtibinin Esaret Hatıraları*, (Hazırlayan: Bedrettin Görgün), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 7, 22, 29-37, 116-255.

¹¹ Vehbi Özkan, *Esaret Yıllarım*, Hazırlayan: Bingür Sönmez, BKY Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 17-18.

¹² Voyenni Gorodok Esirler Garnizonu'nun rotasını Sarıkamış, Kars, Tiflis, Bakü, Mahaçkale, Rostov, Samara, Ufa, İrbit, Çelyabinsk, Krasnoyarsk olarak çizmişti. Tuğgeneral Ziya Yergök'ün *Anıları Sarıkamış'tan Esaret'e (1915-1920)*, 7. Baskı, (Hazırlayan: Sami Onal), Remzi Kitabevi, İstanbul 2006, s. 7, 9, 117-119, 132-148.

¹³ Kafkas Cephesi'nde esir düşenler açısından ilk toplanma noktası olan Nargin adasından Kuzey Buz Denizi kıyısında Arhanjelsk'teki kampa nakledilmişti. *Rusya'da Üç Esaret Yılı, Bir Türk Subayın Hatıraları*, 2. Baskı, (Hazırlayan: Ergun Göze), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991, s. 27-31, 67.

¹⁴ Erzurum, Sarıkamış, Kars, Gümrü, Tiflis, Gence, Bakü, Petrovsk, Grozni, Tikhoretskaya, Rostov, Şarya üzerinden gittiği Vetluga'da esaretini tamamlamıştı. M. Fuad Tokad, *Kıbrıt Kutusundaki Sarıkamış-Sibirya Günlükleri (1915-1918)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 60-123. Mehmed Asaf'ın Bandola köyü civarında (13 Temmuz 1332/1916) esir düşmesinden sonra Vetluga'ya uzanan rotası için bkz: Mehmed Asaf, *Volga Kıyılarında ve Muhtıra, Esaret Hatıra ve Maceraları*, (Hazırlayan: Murat Cebecioglu), Akademi Kitapevi, İzmir 1994, s. 7-36. Yine Vetluga'ya gönderilen Faik Bey'in rotası için bkz: Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedeksubayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 164-191. İran'da Lahican civarındaki çarpışmalarda ateş altında kalarak esir düşen Mustafa Fevzi Bey'in (Taşer) esarete giden rotası, Şaraphane, Culfa, Gümrü, Tiflis, Gence, Şarya üzerinden Vetluga'ya uzanmıştı. Bu yolculuğun karantina süreleri hariç 27 günü trenle, 3 günü kızakla geçmişti. *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete (Ürgüplü Mustafa Fevzi Taşer'in Hatıraları)*, (Hazırlayan: Şükrü Batmaz), TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 26-68.

¹⁵ Tonguç, s. 145-146.

¹⁶ Esaret rotasını Aşkale, Erzurum, Hasankale, Sarıkamış, Kars, Gence, Bakü, Derbent, Petroskova, Grozni, Rostov, Lezgi, Moskova, İvanova, Makaryef, Teba, Omsk, Krasnoyarsk olarak detaylandırmıştı. Halil Ataman, *Harp ve Esaret*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 111-161. Rıfat Şeki (sivil esir), 1967 tarihli röportajında Kars, Tiflis, Nargin, Rostov üzerinden Harkof (Ukrayna) şehrine götürüldüklerini anlatmıştı. İhsan Birinci, "Sarıkamış Kahramanları" (Röportaj), *Hayat Tarih*

Savaş ve esareti,

“*Muharebede... Ölenler vatanları ve milletleri için ölmüş, kalanlar da yollarına devam etmiş olurlar. Hâlbuki insanların açlık, susuzluk, salgın hastalık, soğuk, sıcak ve inkânsızlıklarla yaptığı mücadele vardır ki asıl zor olan muharebe de budur. Esirlikte çekilen eziyet, katlanılan hakaret, felaketlerin en ağırı olan hürriyetsizlik de harbin gereklerindedir*”

değerlendirmesiyle yan yana koyan Ziya Bey, bu ifadelerinin yanında savaş hukukuna göre esir subay ve erlerin barış zamanında kendi ülkelerindeki haklarını koruduklarını, sadece hürriyetlerinin kısıtlanarak maaş alamadıklarını yazmıştı. Rusların onları esir kamplarına gönderirken ikinci mevki vagonlara bindirerek savaş hukukuna uygun davrandıklarını vurgulamış, “*insanlara harp hukuku yoluyla sağlanan kolaylıkların ne kadar yerinde bir hareket olduğunu takdir*” ettiğini ifade etmişti¹⁷. Ahmet Efendi'nin anlattıklarında da aynı yaklaşım görülmektedir. Bu bağlamda Ruslar tarafından Ali Hikmet Paşa'ya bir kompartıman tahsis edildiğine ve Paşa'nın isteği üzerine kendisinin emir subayı atandığına yer vermişti¹⁸. M. Fuad Bey ise Rusların ilk aşamadan itibaren muvazzaf ve zabıt vekillerinden yukarı olan subayları ayırdıklarını, ihtiyat zabıtlarını ise bir kışlaya götürdüklerini günlüğüne kaydetmişti¹⁹.

Türk askerleri esaretin ilk günlerinde psikolojik bir şok yaşamakta²⁰, o noktaya nasıl geldiklerini sorgulamakta ve yalnızlık duygusunun yarattığı atmosfer içinde düştükleri durumu kabullenememekteydiler. Biraz da bu psikolojinin etkisiyle ihtiyat zabıtları, esaretin ilk günlerinde Rus komutanlara iâşe vs. gibi şikâyetlerini bildirmekten geri durmamışlardı²¹. Ahmet Efendi ise esirlik psikolojisinin gerçek ağırlığını Nargin adasında

Mecmuası, Sayı: 1/Şubat 1967, s. 88-89; *Cephe ve Esaret Hatıraları*, (Hazırlayan: Yusuf Gedikli), Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2009, s. 57-58.

¹⁷ *Sarıkamış'tan Esaret'e*, s. 136.

¹⁸ *Rusya'da Üç Eşaret Yılı*, s. 38. İhsan Paşa, esirlerin trenlere istiflendiğini, aklıktan bakımsızlıktan ölenlerin vagonlarda bırakıldıklarını, üst rütbeli subayların kötü durumdaki vagonlara konulduğunu ve haydut muamelesi gördüklerini ifade etmişti. *Rusya'daki Üseramız Hakkında Malumat*, s. 8 (Prof. Dr. Sabahattin Özel'in şahsına verdiği ve bu çalışmada kullanılan 31 sayfalık kitapçığın fotokopisi üzerinde tarih ile basım yeri bilgisi bulunmamaktadır. Bakar'ın makalesine göre *BOA, HR.SYS*, 2189/8, lef 59 arşiv kaydına sahip kitapçık muhtemelen 1919'da hazırlanmıştır); Bülent Bakar, “Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'ya Esir Düşen Türk Askerleri: Rusya'daki Üseramız Hakkında Malumat”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 179., 2009, s. 91.

¹⁹ Tokad, s. 73.

²⁰ Merve Üner, “Birinci Dünya Savaşı'nda Sibirya'daki Türk Esareti”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 3., Sayı: 10., 2016, s. 100.

²¹ Tokad, s. 75, 78, 83-84, 86-89, 92, 97.

gösterdiğini vurgulamıştı²². Ruh hallerinin etkisiyle en baştan birbirleriyle geçimsizlik yaşamaya başlayacaklardı²³. Esirler arasındaki geçimsizlik Türk ve Arap subaylar arasında çatışma olarak kendisini göstermişti. Faik ve M. Fevzi Beylerin anlatımına göre esirler Moskova'da iken İngilizlerin Arap subayları Arabistan'da kullanma niyetleri doğrultusunda hazırlanan listelere Arapların adlarını yazdırmaları yüzünden Türk ve Arap subaylar çatışmıştı²⁴.

Genellikle anılarda, ilk esaret günlerinde Türk esirlere Kazakların kötü ve zalimce davranışları üzerinde durulurken²⁵ tam tersine örnekler içerenler de bulunmaktadır²⁶. Aynı dönemde sivil ya da asker Türk esirler, özellikle Sarıkamış ve Kars gibi bölgelerde Ermenilerle temas etmişler; bazı kötü, kışkırtıcı söylem ya da davranışlarla karşılaşmışlardı²⁷. Bunların yanı sıra çay ve ekmekten başka yiyecek olanağına sahip olmamaları çoğunlukla subayların anı ya da günlüklerinde rastlanılan anlatılardandı²⁸.

Bu dönemde esirler, ilk temasları genellikle hastane ya da tutuklu buldukları yerlerde yaralı ya da kendileri gibi tutuklu Rus subaylarla yaşamışlardı. Bu temaslar, çeşitli söylenti, duyum ya da dedikodulara ulaşmalarını sağlamıştı. Yakınlarına mektup yazma, durumlarını bildirme ihtiyacı duymaları da esaretin ilk aşamasının ortak davranışlardandı²⁹.

Anı ya da günlüklerde çoğunlukla Rusların ilk esir aldıklarında önce Türk askerlerin eşyalarını gasp ettikleri³⁰ sonra Kars'tan itibaren yedek subay, teğmen, üsteğmen, yüzbaşı ve önyüzbaşılara iâşe masrafı olarak ayda 50 (o zamanki değerle 5 lira), üst subaylara 75 ruble (7.5 lira) verdikleri kaydedilmişti. Türk esirlere kendi ülkelerinden para getirtme

²² *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, s. 31, 38-66, 68.

²³ Tokad, s. 76, 85, 90-92, 103, 113-115, 123, vd; *Sarıkamış'tan Esaret'e*, s. 132, 147; *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, s. 68.

²⁴ *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, s. 40, 53-54; Tonguç, s. 182-184.

²⁵ Tokad, s. 68-69, 95; *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, s. 28-29. Ayrıca bkz: *Üseramız Hakkında Malumat*, s. 5-6, 9-10, 15; Bakar, s. 88, 90, 92, 95.

²⁶ Tokad, s. 70; Tonguç, s. 156-157. Ahmet, Bulgar olduğu iddiasıyla kurşuna dizilmekten sünnetli olduğunu göstererek kurtulabilmişti. *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, s. 30, 33-34.

²⁷ H. Basri Efendi, s. 36; *Sarıkamış'tan Esaret'e*, s. 135; M. Âsaf, s. 23; Tokad, s. 72-73, 87, 109; Tonguç, s. 147-148, 153, 160; Birinci, a.g.r., s. 88-89; *Cephe ve Esaret Hatıraları*, s. 57-58; *Üseramız Hakkında Malumat*, s. 15, 28-29; Bakar, s. 88, 95, 101.

²⁸ *Sarıkamış'tan Esaret'e*, s. 132-135; Tokad, s. 69, 71-74; Tonguç, s. 149, 158; Ataman, s. 121. M. Fevzi, yolda esirlere dağıtılması gereken şekerin Rostov'da oturan Rus yarıbayının ailesine gönderildiğini anlatmıştı. *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, s. 50.

²⁹ *Sarıkamış'tan Esaret'e*, s. 133-134; Tokad, s. 74, 76, 78-82, 84-86, 88-89, 93-97, 99, 101-102, 104, 109; Tonguç, s. 155-156.

³⁰ Özkan, s. 22; *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, s. 45, 52; Tonguç, s. 147; *Üseramız Hakkında Malumat*, s. 3, 5, 9-10, 14-16; Bakar, s. 89-90, 92, 94-95.

izni verilmediğinden bu para ile “ölmeyecek kadar” yani yetiştirebildikleri ölçüde bütün masraflarını karşılamaya çalışmışlardı. Bununla birlikte özellikle pahalılıktan şikâyet etmişlerdi³¹. Ahmet Efendi, esirlerin temel ihtiyaçlarına ulaşma sorunu yaşadıkları bu dönemde, Bakü'nün zenginlerinden Ayşe Hanım'ın Nargin'deki kampı ziyaret ve yardımlarını anlatmıştı³². Zaten Türk esirleri biraz rahatlatan unsur, Rusya'daki Türk ve Müslümanların özellikle Tatarların sempatisi ve yardımları olmuştu. Bu desteklerini esir kamplarında da sürdürüyorlardı³³. Diğer taraftan M. Fevzi anılarında kamplara giderken Moskova'da Kızılhaç'ın yardımını ve esirlere 10 ruble dağıtılmasını hayırla yâd etmişti³⁴. Halil Bey de Moskova'da İsveç Kızılhaçı'ndan bir kat çamaşır ve 5'er ruble aldıklarını yazmıştı³⁵.

Türk esirler anı ya da günlüklerinde esaretlerinin ilk günlerinde hijyen ve temizlik sıkıntısı çektikleri yönünde ifadelere sık sık başvurmuşlardı³⁶. Bu süreçte tuvalet ihtiyaçlarına kadar çeşitli güçlüklerle karşılaşan Türk askerlerin sorunları arasında Ziya Bey'in “*Bit Muharebesi*” olarak başlıkladığı bitlenme önemli bir yer işgal etmişti³⁷. M. Fevzi Bey ise “*Rus bitleriyle mücadele*” giriştiklerini dile getirmişti³⁸. Bitlerle mücadele ve korunma çabaları, kamplarda da sürecekti.

Esirler çeşitli şekillerde karantinaya alınmışlardı³⁹. Fuad Bey, kamplara trenle sevkیات sırasında Türk esirlerin kumar oynadıklarına değinirken⁴⁰ Ziya Bey, erlerin yaya olarak İrbit'e gönderilmek üzere Kamışlof'ta trenden indirildiklerinde acınacak durumda olduklarını vurgulamıştı.

³¹ H. Basri Efendi, s. 33, 131; M. Asaf, s. 13, 80; Tokad, s. 74-75, 79, 84, 100, 108, 115, 123, 135; *Sarıkamış'tan Esaret'e*, s. 137; Özkan, s. 19, 22; Tonguç, s. 176.

³² *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, s. 71. Ayrıca bkz: Betül Aslan, “Türk Dünyası'nda Büyük Bir Dayanışma Örneği: I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Azerbaycan Türklerinin Türk Harp Esirlerine Yardımları”, *Atatürk Dergisi*, Cilt: 3., Sayı: 4., 2003, s. 53-62; Betül Aslan, “I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası'nda Türk Esirler”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı: 42., 2010, s. 283-305; Bingür Sönmez, “Bakü Halkının 1915-1917 Sarıkamış Esirlerine Kardeş Kömeği”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 6., 2010, s. 9-23. Rıza Serhadoğlu'nun Şehidullah Fikri'nin notlarından yola çıkan anı-roman türündeki eserinde Seniye Hacıyef'in kampı ziyaretinden bahsedilmektedir. M. Rıza Serhadoğlu, *Savaşçı Doktorun İzinde*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s. 139-141.

³³ H. Basri Efendi, s. 36-37; *Sarıkamış'tan Esaret'e*, s. 145-146, 167. Ayrıca bkz: *Akçura Bey'in Raporu*, s. 28-30. Ruslar bu yardımları engellemeye çalışmıştı. Üseramız Hakkında Malumat, s. 19; Bakar, s. 87, 97.

³⁴ *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, s. 55-56.

³⁵ Ataman, s. 137-138.

³⁶ Tokad, s. 68-69.

³⁷ H. Basri Efendi, s. 30, 32, 41; *Sarıkamış'tan Esaret'e*, s. 134, 136-137; Tokad, s. 74-76, 78, 84-85, 89, 93; *Üseramız Hakkında Malumat*, s. 4, 12; Bakar, s. 89, 93.

³⁸ *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, s. 32, 38.

³⁹ *Sarıkamış'tan Esaret'e*, s. 139-140, 144; Tokad, s. 115, 187.

⁴⁰ Tokad, s. 117.

Yalın ayak bir Türk askerine Rus kadınlardan birinin ayağındaki lastikleri çıkartıp verdiğini ayrıca küfrederek "Böyle perişandınız niçin muharebeye girdiniz?" gibi sözler söylediğini yazmıştı⁴¹.

Türk askerlerin esaretlerinin ilk dönemindeki belki de tek aktiviteleri, geçmiş yaşantılarını da içerir şekilde aralarındaki sohbetlerdi (Sultan Hamit devri, Enver Paşa, savaş, ittifak, itilaf, tesettür-i nisvan, serbesti-i nisa, bir taşın muallâkta durması keyfiyeti gibi)⁴².

Esir Kamplarında Hayat

Krasnoyarsk'ın güneyinde bir kampta kalan Vehbi Bey, Rusların subayları evlere yerleştirdiklerini ve beş altı subayın emrine bir esir hizmet eri verdiklerini yazmıştı⁴³. Fuad Bey de Rusların Vetluga'da rütbelere göre ev tahsis ettiklerini, kendi kaldıkları evde kimin hangi odada ikamet ettiğini tek tek sıralamıştı⁴⁴. M. Asaf oturdukları ilk evin adını Domçirkina, ikincinin ismini ise Varansofsky olarak aktarmıştı⁴⁵. M. Fevzi, evin alt katında hizmetçi erlerle muhafız askerlerin, ikinci katta çeşitli rütbedeki 25 subayın kaldığını, akşamları dışarıyla temasın kesildiğini anlatmıştı⁴⁶.

Ziya Bey'in anlatımıyla savaşın ilerleyen yıllarında Voyenni Gorodok Kampı kalastan duvarlarla çevrilmiş ve esirlerin hareketleri kısıtlanmıştı. Dışarıya izin kâğıdı ve Rus askerlerin eşliğinde çıkılabiliyordu⁴⁷.

Yaşam Mücadelesi

Türk esirler ürün fiyatlarının artışından hareketle pahalılıktan şikâyet etmişler, süreç ilerledikçe bu şikâyetleri yoğunlaşmıştı. Savaş uzadıkça esirler için fiyatlar yükseldiğinden zamanla sadece kara ekmek yiyebilir hale düşmüşlerdi. Anılardan 1917 başlarında yokluk, kıtlık ve pahalılığın en üst seviyeye ulaştığı, esirlerin temel şikâyetlerinin açlık haline geldiği

⁴¹ Sarıkamış'tan Esaret'e, s. 140.

⁴² Tokad, s. 85, 87, 91-92, 94, 97-98.

⁴³ Özkan, s. 17-18.

⁴⁴ Binbaşlılar Varansova, yüzbaşlılar-mülazımlar Adalifiniski, ihtiyatlar Lebedof'da kalmıştı. Dört evli esir, ailelerini yanlarında getirmişlerdi. Tokad, s. 101, 123-125, 135, 197.

⁴⁵ Sonra yeri değişmiş; sırasıyla Zabiliski ve Malaşova'ya ve en son yine Zabiliski'ye gönderilmişti. M. Asaf, s. 38, 46, 50, 89-91, 93. Faik Bey, Domçirkina'da, iki odalı evde 21 kişinin kaldığını, kısıtlı bir hayat sürdüklerini, 1917 Mayıs sonlarında Zebildom adlı eve alındığını, sonra yeniden yerinin değiştirildiğini yazmıştı. Tonguç, s. 191, 202, 210.

⁴⁶ Cepheden Cepheye Esaretten Esarete, s. 67, 73.

⁴⁷ Türk subaylar, kamp civarındaki Rusların tabldot biçimi lokantada öğle ve akşam yemeklerini yiyor, kahvaltayı odalarında yapıyorlardı. Kampın etrafının çevrilmesinden sonra Avusturyalıların açtığı bir tabldottan yemeye başlamışlar, ardından tüfekçi Ahmet Usta'nın mutfağına yazılmışlardı. Sarıkamış'tan Esaret'e, s. 157-158. Uluboğlu Dursun Bey de Krasnoyarsk'taki kamp için benzer bir portre çizmişti. Cephe ve Esaret Hatıraları, s. 74.

anlaşılmaktadır. Ruslar maaşları düzenli veremediklerinden-bazen ancak avans vermeleri dolayısıyla-1918’de şartlar iyice zorlaşmıştı.

Savaşın ikinci yarısında Kızılhaç’ın dağıttığı borçtan yararlanan Türk esirler olmuştu. Türk Kızılayı ise genellikle sigara gönderebilmişti. Fuad Bey ise iki kez Hilal-i Ahmer’den 50’şer rublelik, Danimarka Kızılhaçı’ndan 10 rublelik yardım aldığını belirtmişti⁴⁸.

Kötüleşen şartlar içinde Rusya’daki karışıklıklara bağlı olarak Krasnoyarsk kampı ekonomik bir imalathane/işletmeye dönüşmüştü. Türk esirler de yaprak tütün kıyarak satmaya başlamışlardı⁴⁹. Halil Bey, böyle zor şartlar hüküm sürerken Rusya’daki Türk ve Müslümanların yardım kampanyalarıyla esirlere destek olduklarını kaydetmişti⁵⁰.

Aktiviteler

Ziya Bey, Voyenni Gorodok Esirler Garnizonu’nda Türk esir subayların sabah kahvaltısından sonra gazete ve ajans haberlerini almaya çalıştıklarını aktararak, haberlere karşı tepkilerini örneklemiştir (Erzurum’un düşmesine üzülmeleri, Çanakkale’de İngiliz zırhlıların batırılışına sevinmeleri gibi)⁵¹. Anılarda *Tercüman*, *İkbal* ve *Açık Söz* gazetelerine abone olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır⁵². H. Basri, ilk esaret günlerinden itibaren ulaştığı haber, duyum ve söylentileri “*Telgraf*”, “*Havadis*”, “*Tercüman’dan*”, “*İkbal’dan*” vb. alt başlıklarla günlüklerinin bütününe yaymıştı⁵³. Fuad Bey de ulaştıkları duyum ya da haberleri “*Havadis*” başlığıyla günlüklerine yansıtırmıştı⁵⁴.

Ziya Bey’in “*sanki bir esir kampı değil de yatılı üniversite idi*” ifadeleriyle tanımladığı⁵⁵ Voyenni Gorodok’taki aktiviteler bağlamında hatırat yazmanın ve ders takibinin ağırlıkta olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁸ H. Basri Efendi, s. 62, 153, 238, 249, 257, 262, 271, 282, 293, 408; *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, s. 66-67, 77-78, 91; *Sarıkaş’ın Esaret’e*, s. 159, 166; Tokad, s. 126, 134-135, 137, 280; Ataman, s. 145, 185, 190; Tonguç, s. 197-198, 211, 219, 244. Hilal-i Ahmer’in faaliyetleri için bkz: *Rusya’daki Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey’in Raporu*; N. Oran Arslan, “Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin Çalışmalarından Bazı Kesitler”, *Atatürk Dergisi*, Cilt: 4., Sayı: 2., 2004, s. 224-226; Celal Metin, “Yusuf Akçura ve I. Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Türk Esirleri”, *Modern Türk Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2., Sayı: 3., Eylül 2005, s. 37-52.

⁴⁹ *Sarıkaş’ın Esaret’e*, s. 166; Ataman, s. 190.

⁵⁰ Ataman, s. 190-191.

⁵¹ *Sarıkaş’ın Esaret’e*, s. 161-162.

⁵² H. Basri Efendi, s. 207; Tokad, s. 243-245, 249, 253, 255, 265, 268-269; M. Asaf, s. 44-46; *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, s. 76-78; Tonguç, s. 194-195.

⁵³ H. Basri Efendi, s. 41-116, 136, 149, 158, 165, 173, 217-219; 242, 263-283, 318, 337 vd.

⁵⁴ Tokad, s. 129-130, 154-155, 164-166, 184-189, 213-220, 228-235, 245, 257-260, 273, vd.

⁵⁵ *Sarıkaş’ın Esaret’e*, s. 154. Krasnoyarsk kampı hakkında bkz: Cemil Kutlu, “Krasnoyarsk’ın Ölüm Kampından Yatılı Üniversiteye Dönüşmesi”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 32., 2007, s. 245-267.

Kamplarda Türkler savaştan Almanların galip çıkacağını düşündüklerinden Almanca öğrenmeyi zorunluluk olarak algılamışlardı⁵⁶. Dil öğrenmeye yönelik bu derece çabanın bir başka nedeni, esaretlerinin ilk günlerinde dil bilmemenin getirdiği zorluklar olmalıdır⁵⁷. Diğer bir gerekçe boş zamanı anlamlı değerlendirebilmektir. Türk esirler, Almanca, Rusça ve Fransızca'ya ilgi göstermişler⁵⁸ ve Ziya Bey'in de altını çizdiği gibi Alman, Avusturyalı ve Macar esirler, Türk esirlerin dil öğrenmesine katkıda bulunmuşlardır.

Ayrıca esirler gerektiğinde üniversite diploması almak amacıyla fizik, kimya, matematik gibi derslere de ilgi duymuşlardır. Mühendislik, boyacılık, ziraat, bağcılık, meyvecilik, hububatçılık, hayvancılık, sabunculuk gibi dersler de teorik düzeyde ilgi gösterilen derslerdendir. Esirlerce kitap tercümesine yönelindiği ve haftada birkaç kez bilimsel-teknik konularda konferans verildiğine dair Ziya Bey'in anlattısının⁵⁹ yanında esir gruplarının kendi aralarında konferans düzenlenmesi örneğiyle de karşılaşılmaktadır⁶⁰.

İlk esir olanlardan H. Basri, anılarında Berezovka'daki kampta subayların *Bilgi Mecmuası* adında haftalık bir risale çıkardıklarını aktarmıştı⁶¹. M. Asaf, Vetluga'daki Malaşova kampında *Niyet* (Rusçası: yok) adıyla bir gazeteyi el ile yazıp karbon kâğıdıyla çoğalttıklarını ve 37 sayı çıkardıklarını anlatmıştı⁶². Ahmet Efendi ise bazı esirlerin Arhanjelsk'teki kampta el yazısıyla gazete çıkardıkları üzerinde durmuştu⁶³. Aynı şekilde Halil Bey de Voyenni Gorodok'ta el yazısı ile *Kurtuluş* adlı gazeteyi yayınladıklarından bahsetmişti⁶⁴.

Ziya Bey, böyle etkinliklerin yanı sıra kampta Avrupalıların tiyatro kurduklarını, oyunlar sahnelediklerini Türklerin de Hüseyin Rahmi'nin Mürebbiye'sini oynadıklarını yazmıştı. Benzer şekilde Avrupalı subayların konserler verdiklerini; sınırlı kalmakla birlikte Türk subayların da birkaç

⁵⁶ *Sarıkamış'tan Esaret'e*, s. 154, 162.

⁵⁷ Ataman, s. 140-141.

⁵⁸ Tokad, s. 74, 76, 127, 137, 142, 155, 168-178, 199, 203-205, 207-223, 237-239, 255-256, 269, vd.; H. Basri Efendi, s. 155; Tonguç, s. 216, 218; *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, s. 74; *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, s. 65-66, 73, 84, 95.

⁵⁹ *Sarıkamış'tan Esaret'e*, s. 154-155, 162.

⁶⁰ Tokad, s. 141, 145, 150, 169.

⁶¹ H. Basri Efendi, s. 135.

⁶² M. Asaf, s. 91-93; Tonguç, s. 226-229, 232-239, 289.

⁶³ *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, s. 75-76.

⁶⁴ Ataman, s. 170. Kampta ilk gazete *Vaveyla* adıyla çıkartılmıştı. Kutlu, s. 256-258. Ayrıca bkz: Bülent Varlık, "Esaret Gazeteleri", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 199., 2000, s. 26-28; *Tarih ve Toplum*, Sayı: 199., 2000; *Tarih ve Toplum*, Sayı: 200., 2000.

konser düzenlediğini belirtmişti⁶⁵. Fuad Bey de tiyatro sahnelediklerini aktarmıştı⁶⁶. H. Basri, Türk ve Avusturyalı esirler arasında güreş müsabakası yapıldığından bahsetmişti⁶⁷. Fuad Bey'in günlüklerinden ihtiyatların sporla, poker oynamakla ve mektup yazmakla vakit geçirdikleri anlaşılabilir gibi Vetluga'daki sohbet konuları hakkında da fikir edinilebilmektedir (Savaş, Türk-Alman ittifakı, ağaçları aşılama vs)⁶⁸.

Anılarda Türk esirlerin nadirde olsa Arhanjelsk gibi bazı kamplarda Cuma namazı kılma, dini tören düzenleme ve bayramlaşma olanağına sahip oldukları görülmektedir⁶⁹.

Böyle örneklerle rağmen M. Asaf, anılarının başında Vetluga'da şartların zorluğundan bahsederek 25 esirin kaldığı evde "gazete, kitap ve dergi"nin yasak olduğunu belirterek bu baskının cephedeki gidişata göre düzenlendiğini yazmıştı⁷⁰. Süleyman Tevfik (Harputlu), Faik ve M. Fevzi Beyler de anlattıklarıyla bu ifadeleri doğrulamışlardır⁷¹.

Sağlık Şartları ve Esir Psikolojisi

Sibirya'daki kamp şartları ve soğuk nedeniyle çeşitli hastalıklara yakalananlar, romatizma olanlar ve hayatını kaybedenlerin sayısı oldukça yüksekti⁷². H. Basri Efendi, kendi sağlık sorunları yanında Dauria'daki tifüs/ordu humması salgınından bahsetmiş; 180 gemiciden 50'sinin öldüğünü aktarmıştı⁷³. Halil Bey, Krasnoyarsk'taki kampta salgın hastalık dolayısıyla 60'ı Türk subayı 11.000 esirin öldüğüne, bu nedenle bir anıtın dikildiğine anılarında yer vermişti⁷⁴.

⁶⁵ *Sarıkamış'tan Esaret'e*, s. 163. Benzer anlatılar için bkz: H. Basri Efendi, s. 258, 260, 263, 264, 382; Ataman, s. 170, 179-181.

⁶⁶ Tokad, s. 167, 187, 190.

⁶⁷ H. Basri Efendi, s. 69.

⁶⁸ Tokad, s. 124, 132-133, 144, 168-169, 179-180, 186, 229, vd; H. Basri Efendi, s. 253, vd.

⁶⁹ *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, s. 76-77; *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, s. 81-82; Tonguç, s. 203-204; Lokman Erdemir, "Rusya'da Esir Bir Zabıt Vekili ve Esaret Günlüğü: Hafız Şaban Efendi", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 41., 2014, s. 135-138

⁷⁰ M. Asaf, s. 3, 41.

⁷¹ *Cephe ve Esaret Hatıraları*, s. 178. Faik Bey 1918'de *Meşveret*, *Küyaş*, *Yıldız*, *Kurultay* gazetelerini getirebilmişti. Tonguç, s. 194, 247-249; *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, s. 73, 76. Üstelik M. Fevzi, Rusların yaptıkları baskıyı, esirleri korumak için sert önlemlere başvurulması şeklinde açıklamaya çalıştıklarını, bunu da savaşa, esir ya da ölü durumundaki Rus kayıplarına ve kasaba halkının en az onda birinin kalbinin yaralı olmasına bağlayarak gerekçelendirdiklerini aktarmıştı.

⁷² *Sarıkamış'tan Esaret'e*, s. 152; *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, s. 75; *Cephe ve Esaret Hatıraları*, s. 75; Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1975, s. 108-109; Üseramız Hakkında Malumat, s. 4-5, 12; Bakar, s. 89-90, 93.

⁷³ H. Basri Efendi, s. 46, 49-50, 53, 57-58, 60, 64, 71, 73-74, 90, 94, 96-97, 109.

⁷⁴ Ataman, s. 164-165.

M. Fevzi, hastanelerde ağır yaralıların öldürüldüğünü, bazılarının el ve ayaklarının kesilerek sakat bırakıldığını çok hafif yaralıların çalıştırıldıklarını vurgulamıştı. Rusya'daki esirlerin yüzde sekseninin öldüğünü ileri sürmüştü⁷⁵. Ziya Bey ise kamplarda Alman doktorların başta Almanlar olmak üzere esirlerle ilgilendiklerini belirtmişti. Anılarda esirlerin bazen yaz aylarında nehirlerde yıkanabildikleri de geçmekteydi⁷⁶.

Rusya içlerindeki Türk esirlerin psikolojileri hakkında da anılarda çeşitli ipuçlarına ulaşılabilmektedir⁷⁷. Ulufoğlu Dursun Bey, bunalımını ve verem olmasını "*ailem acaba hangi Rus'un kapısındadır?*" düşüncesine bağlarken, ona Avusturyalı bir doktorun "*...Düşünürsen, Sibiryaya köşelerinde kalırsın. Eğer düşünmezsen, dönebilirsin. Çoluk çocuğunu görmek istiyorsan, o zaman hiç düşünme*" önerisi, aslında esirlerin durumunu tanımlamaktaydı⁷⁸. Zamanla esirlerin algısını savaş sonuna yönelik beklentiler şekillendirmişti. Hatta biraz da intikam duygularıyla karışık şekilde hem kendilerinin hem de ülkenin kalkınması için yapacaklarını planlamaya geçmişlerdi⁷⁹.

İlişkiler

Türk esirler, Rusya'nın içlerindeki kamplara doğru yol aldıkça kendilerine karşı sergilenen davranışlar da kötüleşmişti. Bununla birlikte rütbe farkı, maaş ve ikametgâhta kolaylık sağlarken başka hususlarda subaylar da erlerle aynı muameleye maruz kalmışlardı. İtirazları, hakaret ve şiddetle cevaplandırılmıştı. Esirlerin gördüğü şiddet, özellikle Almanların Rus esirlere karşı davranışına göre ayarlanmaktaydı. Bu şartlar altında Rus askerlere rüşvet vererek bazı ihtiyaçlarına ulaşabilmişlerdi⁸⁰.

Esirlerin kamp döneminde de Kazaklardan şikâyetleri⁸¹ ve aralarındaki tartışmaları sürmüştü⁸². Geçimsizlik, esir psikolojisi ile zor şartlarda kişilerin gerçek yüzlerini ortaya çıkarmalarından kaynaklanmaktaydı. Nitekim Ziya Bey, esarete rütbeye bağlı hiyerarşiye uyulmamasından

⁷⁵ *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, s. 40, 87.

⁷⁶ *Sarıkamış'tan Esaret'e*, s. 151, 161; Tokad, s. 144, 147, 165, 220; M. Âsaf, s. 49-50.

⁷⁷ H. Basri, "*Bu esaretten kurtulana kadar ne ağızımızda dış kalacak, ne başımda siyah saç kalacak. Buradan beli bükülmüş, bembeyaz, ağızımda dış [kalmamış] bir ihtiyar olarak avdet edeceğimi anlıyorum*" benzeri ifadeleri sık kullanmıştı. H. Basri Efendi, s. 125, 188-189, 275, 336.

⁷⁸ *Cephe ve Esaret Hatıraları*, s. 75.

⁷⁹ H. Basri Efendi, s. 63, 75, 92, 158, 230, 332, vd; Tokad, s. 119, 137-140, 176-178, 233-236, 248-250, 253-254, vd.

⁸⁰ *Sarıkamış'tan Esaret'e*, s. 144, 146, 156-157; *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, s. 68-70; *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, s. 83; M. Âsaf, s. 44.

⁸¹ *Sarıkamış'tan Esaret'e*, s. 157.

⁸² *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, s. 73-76.

sorunlar yaşandığını aktarırken bu noktadaki yorumu “*Eğer Krasnoyarsk garnizonunda Avrupalılarla bir arada olmayıp kendi kendimize kalsaydık birbirimizi yer, kim bilir daha ne kusurlar işlerdik*” şeklindeydi. Avrupalıların disiplin, düzen ve kanunları aynen uyguladıklarını, Türk esirlerin bundan ders aldığını belirtmişti⁸³.

Faik Bey’in anıları ise üst rütbelilerin esareti rahat yaşadıkları ve alt rütbelilerle ilgilenmedikleri izlenimini uyandırmaktadır. O, tartışmaların kaynağını okulluluk-alaylılık farkına bağlamıştı⁸⁴. Fuad Bey de esirlerin aralarındaki tartışmaların nedenlerini sıralamış (işbölümüne uymamak, gürültü, Ruslara bilgi vermek, vs); bunları Ruslara karşı küçük düşmek çizgisinde eleştirmişti⁸⁵. H. Basri Efendi, esir kampında subaylarla gemi personelinin çatışmalarını örneklemiş; subayların onları küçük gördüğünü, subay olarak yazılmalarını kabullenmediklerini ve gemi personelinden birinin esir temsilcisi olmasına itiraz ettiklerini yazmıştı⁸⁶. Anlaşmazlıkların sonucunu “*Rusların, bu kadar bizi tazyik edici hallerinden ziyade kendi ahval-i umumiyeğimizden rahatsız oluyoruz. Burada mevcut otuz Türk, birbirimizden usandık. Birbirimizi görmek istemiyoruz*” şeklinde yorumlamıştı⁸⁷.

Kamplarda esirler arasındaki çatışmaların farklı bir boyutu olarak Türk-Arap çatışması öne çıkmıştı. Anılarda tarafların çatışmalar yaşadıkları, Arapların kaçmaya çalışan Türkleri ihbar ettikleri ve Arapların Türklerce sevilmediği yönünde anlatımlara yer verilmişti⁸⁸.

Türk esirler Krasnoyarsk’ta Macar esirler tarafından soydaşlık bağıyla iyi karşılanmakla birlikte zamanla samimiyet kalmamış, bütün işler Avusturyalıların elinde olduğundan onlarla anlaşmışlardı. Zaten bu kampta Ruslar Avusturyalı üst subaylardan en kıdemlisini garnizon komutanı atamışlar dolayısıyla Türkler de buradaki yaşamları sırasında Avusturyalılar kanalıyla işlerini yürütmüş ve ihtiyaçlarını karşılamışlardı. Sonra, esirlerce soğuk olarak nitelenen Almanlarla da temas kuracaklardı⁸⁹.

⁸³ *Sarıkamış’tan Esaret’e*, s. 163-165

⁸⁴ Tonguç, s. 211, 213-217, 241.

⁸⁵ Tokad, s. 131, 148, 155, 166-167, 178-181, 200-201, 211, 236-238, 240-242, 261, 273-275, vd.

⁸⁶ H. Basri Efendi, s. 28, 30, 32-33, 88-89, 292-294, 299, 310.

⁸⁷ Zaman zaman Ruslar baskın yaparak hatıra defterlerini toplamışlardı. H. Basri Efendi, s. 165-166, 170, 192, 267, 275, 308, 340 vd.

⁸⁸ *Rusya’da Üç Esaret Yılı*, s. 77-78; *Sarıkamış’tan Esaret’e*, s. 180, 182.

⁸⁹ *Sarıkamış’tan Esaret’e*, s. 154, 160; H. Basri Efendi, s. 153, 256, 321, 330, 357.

Esirlerin Hayatındaki Rus Kadınlar

Türk esirler kamplara sevkleri sırasında Rus kadınlarla yakınlaşmaya başlamışlardı. Kamplarda ise Türkler Rus kadınlarla yazışmışlar, görüşmüşler, ilişki kurmuşlar ve hatta birlikte kaçanlar olmuştu⁹⁰.

Esirlerin yaşamında Rus kadınların yerini M. Asaf şu sözlerle belirtmişti:

*"Oranın cana yakın insanları, özellikle bize karşı her zaman nazik ve iltifatlı davranmış kadınları, bu tatlı hatıraları meydana getiriyordu. Garnizon kumandanı ile yardımcısının kasıtlı olarak reva gördükleri zulüm ve hakaretlere, çıkardıkları büyük güçlüklerle rağmen, oranın Elizaları, Linaları, Olğaları, Güllüleri, Keklikleri, Ceylanları, ta yoldaki Postoşka köyünün kadınına kadar birçok güzelleri; esaret yıllarının içimize akıttığı zehirleri silip, gönlümüzü dolduran acıları unutturmağa hizmet ettiler."*⁹¹

Esaretten Kurtuluş

Anılar çerçevesinde yaklaşıldığında Rusya'da bir yıldan az süren Kerenski Hükümeti döneminde esirlere karşı davranış gevşemiş, kaçışlar başlamış; Bolşevik yönetiminde ise artmıştı⁹². Bununla birlikte Rusya'da yaşanan devrimsel çalkantılar, esirleri etkilemiş hatta kaygılandırmıştı⁹³. Bu atmosfer içinde Türk askerler açısından esir hayatının sonu birkaç şekilde olmuştu⁹⁴. Ölümler dâhil edilmezse esaret ya kaçışla ya da hükümetlerin anlaşmasıyla sonlanacaktı.

Ziya Bey gibi bazı isimler ise her ikisini de yaşamak durumunda kalmışlardı. 1918 baharında başlayan ülkeye dönüş macerası, 1920 yazına kadar sürmüştü⁹⁵. S. Tevfik dönüş macerası kapsamında-Ziya Bey gibi-özellikle Türkistan'ın şehirleri, toplulukları ve adetleriyle ilgili bilgiler vermişti⁹⁶. Vehbi Bey ise Avusturyalı Fabier ile birlikte kadın bir rehber eşliğinde maceralı kaçışını yazıya dökmüştü. Fabier'in idamının gösterdiği gibi tehlikeli şartlar taşıyan ülkeye dönüş süreci, Çelyabinsk, Rostov,

⁹⁰ M.Asaf, s. 33-36, 42-43, 55-76, 99-113, 116-134; *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, s. 62-63, 75, 85-90; Tokad, s. 156, 159-160, 163, 176, 193, 199, 252; *Cephe ve Esaret Hatıraları*, s. 183.

⁹¹ M. Asaf, s. 137.

⁹² *Sarıkaş'ın Esaret'e*, s. 165.

⁹³ H. Basri Efendi, s. 409.

⁹⁴ Yurda dönüşlerinde İngilizlere esir düşenler de olmuştu. Ergun Hiçyılmaz, *Esir Kampları, Bana Biraz Hürriyet Yollar mısın?*, 2. Baskı, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2002, s. 42.

⁹⁵ *Sarıkaş'ın Esaret'e*, s. 168-169, 170-258.

⁹⁶ *Cephe ve Esaret Hatıraları*, s. 184-233.

Vladikafkas, Bakü, Tahran, Kum, Bağdat üzerinden gerçekleşmişti⁹⁷.

Rıfat Şeki Bey, Bakü'de Mehdi Bey başkanlığındaki Müslüman Hayır Cemiyeti vasıtasıyla ülkeye dönebildiğini dile getirmişti⁹⁸. Ahmet Efendi ise Rusya'nın giderek karıştığı bir dönemde Alman Gizli Servisi'nin organizasyonu ile kamptan kaçmış; bu dönüş yolculuğu sırasında kritik bir anda Tatarların yardımını görmüştü⁹⁹.

M. Fevzi, Faik Bey'i (Tonguç) yanına alarak, esareti sırasında dostluk kurduğu bir Alman ailenin desteğiyle 1918 Mayıs sonlarında kaçmış; Avrupa üzerinden Haziran sonlarında yurda dönmüştü¹⁰⁰. Ulufoglu Dursun, yaklaşık bir yılda, 6 Mart 1920'de Trabzon'a ulaşmıştı. Farklı bir kaçış/dönüş rotasını, İhsan Sökmen Paşa izlemiş; Sibiry'a'dan kaçtığında Çin, Japonya, Amerika üzerinden Türkiye'ye dönmüştü¹⁰¹.

Anılarda anlaşmalar kanalıyla Vetluga'daki esirlerin Volga üzerinden Nijniy Novgorod, buradan trenle Moskova'ya getirildikleri ardından Alman sınırına ulaştırıldıkları yazılmıştı. Karantinaya alındıktan sonra Varşova üzerinden Budapeşte, Belgrad, Sofya, Karaağaç yoluyla İstanbul'a gelmişlerdi¹⁰². Bu kapsama giren maceralı/riskli bir yurda dönüş sürecini Halil Bey yaşamıştı. Krasnoyarsk'a, esir kampına götürülürken Rusya'daki sarsıntılarla şekillenmeye başlayan esaret hayatı, 1922 yazında yurda dönünceye kadar sürekli keskin iniş çıkışlarla yönünü bulmuştu¹⁰³.

⁹⁷ Özkan, s. 36-147, 152.

⁹⁸ Birinci, a.g.r., s. 89; *Cephe ve Esaret Hatıraları*, s. 58.

⁹⁹ *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, s. 80-106.

¹⁰⁰ *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, s. 84, 96-128; Tonguç, s. 259-296.

¹⁰¹ *Cephe ve Esaret Hatıraları*, s. 76-79, 234-242.

¹⁰² Tokad, s. 281-282; M. Âsaf, s. 140-155.

¹⁰³ Ataman, s. 159-161, 172, 198-367. Bkz: Cemil Kutlu, "Vladivostok Asınara Hattında 1030 Türk", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10., 1998, s. 211-226; Serpil Sürmeli, "Vladivostok'tan Asınara Adası'na Türk Esirleri", *Atatürk Dergisi*, Cilt: 4., Sayı: 3., 2005, s. 1-23.

Sonuç

Esir Türk askerlerinin anı ya da günlükleri, öncelikle esir hayatının detayları kadar I. Dünya Savaşı ile sonuçlarının, farklı boyutlarıyla ortaya konulmasına yardımcı olması bakımından önem ifade etmektedir. Ayrıca anılar kanalıyla Osmanlı Devleti, durumu, ordu yapısı hatta bu yapının çelişkileri hakkında birçok veriye ulaşılabilmektedir. Dolayısıyla birçok farklı konunun analiz ya da değerlendirmesine katkıda bulunmaktadır.

Türk esirler, ilk aşamada kurtuluş ümitlerini korumakla birlikte yaşadıkları sefaletin azalacağı/biteceği beklentisiyle bir an önce esir kamplarına ulaşma isteği duymuşlardı. Oysa Rusya'daki esaret zaman ilerledikçe gerçek kimliğini gösterecekti. Esaretin ezici ağırlık ve etkisinin esir düşen askerlerin muvazaf olup olmadığına, rütbesine göre değiştiği ve ihtiyat sınıflarıyla erlerde daha farklı etki yarattığı, üstelik esaret etkisinin eğitim durumuna göre de değiştiği söylenebilir. Zaten ilk esaret günlerinden itibaren esir olanların rütbeleri düştükçe esaretin ağırlığının arttığı, şeker örneğinden de anlaşılacağı gibi ihtiyaçlarının da daha az karşılandığı gözlemlenebilmektedir. Öte yandan M. Fuad gibi ihtiyat subaylarının ya da sivil hayata daha yakın olanların oldukça detaylı anı ya da günlük tuttukları, bunlarda eğitimlerinin farklılığı doğrultusunda şartlardan daha fazla şikâyetçi oldukları gözlemlenebilmektedir. Bu noktada belirtmek gerekir ki aynı yerde kalan esirlerin bile anılarında farklılıklar söz konusudur. Bu fark, doğal olarak onların düşünce, algı ve duygularının yönlendirmesiyle ortaya çıkmaktaydı.

Zamanı iyi kullanmak doğrultusundaki tüm çaba ve niyetlerine rağmen esaretleri sırasında Türkler kendi aralarında, biraz da sürecin ürünü olan psikoloji çerçevesinde geçimsizlik yaşamışlardı. Bununla birlikte genelde anılardaki anlatımlar, birbirleriyle çatışmaları ve geçimsizlikleri olmasa esaret günlerinin daha zor geçeceği izlenimi uyandırmaktadır. Öte yandan vatan ve ailelerine duydukları özlem, onlara her şeye katlanma azmini sağlamıştı. Ancak esirlerin yaşadıkları, onların şehit olanlar kadar şanslı olmadıkları düşünülürken kabullenmelerine de yol açmış görünmektedir.

I. Dünya Savaşı nedeniyle Rusya'da yıllarca esaret hayatı yaşayan Türklerin yurda dönüşleri de yıllara yayılmıştı. Kuşkusuz tüm bunlar, I. Dünya Savaşı yıllarının kişiler üzerinden aslında Türkiye'deki etkisini göstermesi bakımından dikkate değerdir. En önemlisi, Ruslara esir düşen Türklerin çizdikleri esaret portresi, katlandıkları zorlukları ve çok kötü şartlardaki yaşam mücadelelerini ortaya koyması bakımından olduğu kadar, hem savaşın sonuçları, hem de kalkınamamanın ağır bedeli açısından sonraki kuşaklara bir ders niteliğindedir.

Kaynaklar

Anı, Kitap ve Tezler

Akkor, Mahmut, *I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2006.

Ataman, Halil, *Harp ve Esaret*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

Cephe ve Esaret Hatıraları, (Hazırlayan: Yusuf Gedikli), Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2009.

Cepheden Cepheye Esaretten Esarete (Ürgüplü Mustafa Fevzi Taşer'in Hatıraları), Hazırlayan: Şükrü Batmaz, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Hasan Basri Efendi, *Bir Gemi Kâtabinin Esaret Hatıraları*, (Hazırlayan: Bedrettin Görgün), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Hiçyılmaz, Ergun, *Esir Kampları, Bana Biraz Hürriyet Yollar mısın?*, 2. Baskı, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2002.

Kutlu, Cemil, *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1997.

Mehmed Âsaf, *Volga Kıyılarında ve Muhtıra, Esaret Hatıra ve Maceraları*, (Hazırlayan: Murat Cebecioğlu), Akademi Kitapevi, İzmir 1994.

Özkan, Vehbi, *Esaret Yıllarım*, (Çev: Aydın Ayhan), (Hazırlayan: Bingür Sönmez), BKY Yayıncılık, İstanbul 2017.

Roberts, J. M., *Yirminci Yüzyıl Tarihi*, Dost Kitabevi, Ankara 2003.

Rusya'daki Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti-Orhaniye Matbaası, Dersaadet 1335.

Rusya'daki Üseramız Hakkında Malumat, İstanbul (?), 1919 (?) (BOA, HR.SYS., 2189/8, lef 59).

Rusya'da Üç Esaret Yılı, Bir Türk Subayının Hatıraları, 2. Baskı, (Hazırlayan: Ergun Göze), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991.

Serhadoğlu, M. Rıza, *Savaşçı Doktorun İzinde*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005.

Sönmez, Bingür-Yıldız, Reyhan, *Ateşe Dönen Dünya: Sarıkamış*, İkarus Yayınları, İstanbul 2007.

Taşkıran, Cemalettin, *Ana Ben Ölmedim, I. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.

Tekin, Metin, *Birinci Dünya Savaşı Anıları, Sarıkamış'tan Sibiryaya*, Timaş Yayınları, İstanbul 2006.

Tokad, M. Fuad, *Kibrit Kutusundaki Sarıkamış-Sibirya Günlükleri* (1915-1918), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Tonguç, Faik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedeksubayın Anıları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Tuğaç, Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1975.

Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları Sarıkamış'tan Esaret'e (1915-1920), 7. Baskı, (Hazırlayan: Sami Önal), Remzi Kitabevi, İstanbul 2006.

Makale ve Röportajlar

Arslan, Nebahat Oran, "Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Çalışmalarından Bazı Kesitler", *Atatürk Dergisi/Journal of Atatürk*, Cilt: 4., Sayı: 2., s. 219-236., 2004.

Aslan, Betül, "I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası'nda Türk Esirler", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı: 42., s. 283-305., 2010.

Aslan, Betül, "Türk Dünyası'nda Büyük Bir Dayanışma Örneği: I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Azerbaycan Türklerinin Türk Harp Esirlerine Yardımları", *Atatürk Dergisi/Journal of Atatürk*, Cilt: 3, Sayı: 4., s. 53-62., 2003.

Bakar, Bülent, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'ya Esir Düşen Türk Askerleri: Rusya'daki Üseramız Hakkında Malumat", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 179., s. 85-104., 2009.

Birinci, İhsan, "Sarıkamış Kahramanları" (Röportaj), *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı: 1., s. 88-91., 1967.

Erdemir, Lokman, "Rusya'da Esir Bir Zabit Vekili ve Esaret Günlüğü: Hafız Şaban Efendi", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 41., s. 127-146., 2014.

Köstüklü, Nuri, "I. Dünya Savaşında Rusya'nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXVIII., Sayı: 83., s. 1-16., 2012.

Kutlu, Cemil, "I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirleri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı: 43., s. 319-328., 2010.

Kutlu, Cemil, "Krasnoyarsk'ın Ölüm Kampından Yatılı Üniversiteye Dönüşmesi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 32., s. 245-267., 2007.

Kutlu, Cemil, "Vladivostok Asınara Hattında 1030 Türk", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10., s. 211-226., 1998.

Metin, Celal, "Yusuf Akçura ve I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirleri", *Modern Türk Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3., s. 31-53., 2005.

Sönmez, Bingür, "Bakü Halkının 1915-1917 Sarıkamış Esirlerine Kardeş Kömeği", *Karadeniz (Black Sea-Çernoye More) Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 6.,

s. 9-23., 2010

Sürmeli, Serpil, "Vladivostok'tan Asinara Adası'na Türk Esirleri", *Atatürk Dergisi/Journal of Atatürk*, Cilt: 4, Sayı: 3., s. 1-23., 2005.

Tuna, Serkan-Malkoç, Eminalp, "The Problem of Turkish Captives in Russia from Moskow Treaty to the First Years of the Turkish Renovation", *International Journal of Turcologia*, Cilt:4, Sayı: 7., s. 77-92., Printemps, 2009.

Üner, Merve, "Birinci Dünya Savaşı'nda Sibirya'daki Türk Esareti", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi/Academic Journal of History and Idea*, Cilt: 3., Sayı: 10., s. 93-107., 2016.

Varlık, Bülent, "Esaret Gazeteleri", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 199., s. 26-28., 2000.

Sürelî Yayınlar

Milliyet, 29 Ocak 1968.

Milliyet, 1 Eylül 1969.

Tarih ve Toplum, Sayı: 199., 2000.

Tarih ve Toplum, Sayı: 200., 2000.